

ВИВЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ-ФІЛОЛОГАМИ ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ТВІРНОЮ І ПОХІДНОЮ ОСНОВАМИ

Для глибокого засвоєння всіх частин курсу “Сучасна українська мова” студентам необхідно вміти визначати словотвірну структуру похідних і способи їх словотворення, групувати слова за словотвірними принципами, виділяти словотвірні значення похідних, тому що всі частини цього курсу тісно пов’язані між собою: словниковий склад мови поповнюється в основному за рахунок функціонування словотвірних моделей, фонетика зв’язана з словотвірними процесами, які відбуваються на морфемному шві, правила орфографії нерідко залежать від способів словотвору, морфологічні категорії тісно пов’язані зі словотвором — існує цілий ряд перехідних варіантів між словотворенням і словозміною.

Вивчаючи дану тему, студенти повинні розуміти, що словотвірний процес будується на відношеннях між мотивуючими і мотивованими словами. Співставлення твірної і похідної основ відбувається за двома параметрами: з точки зору їх формальної будови і систематичної структури.

Пропонуємо вправи, які повинні допомогти формуванню у студентів навички у визначенні напрямлення мотивації, що є необхідним в подальшому вивченні словотвору, зокрема, комплексних одиниць словотвору.

ВПРАВА 1. Зробіть морфемний розбір даних слів, визначте, які із слів мають більш складну формальну структуру.

Малювати — малювання, яйце — яєчко, учитель — учительство, професор — професура, добрий — доброта, молодий — молодість, брат — братик, артист — артистка.

ВПРАВА 2. Визначте семантичну структуру мотивованих слів, доведіть, що вона є складнішою, чим у слів немотивованих.

Стіл — столик, ліс — лісистий, гітара — гітарист, стіна — настінний, кучері — кучерявий, лист — листок, гриб — грибок.

ВПРАВА 3. Визначте твірну основу і формант наведених слів, зважаючи на семантичні відношення між твірним і похідним словом.

ЗРАЗОК: вагранка — вагран-ник, галантерейний — галантерейн-ик.

Вагранник (робітник, що обслуговує вагранку), галантерейник (той, хто торгує галантерейними товарами), мартенник (робітник мартенівського цеху), ливарник (фахівець ливарної справи), атомник (фахівець у галузі атомної енергії), гартівник (той, хто гартує металеві вироби), демонтажник (той, хто демонтує), дзеркальник (майстер, який виготовляє дзеркала), боронувальник (той, хто боронує), висотник (той, хто працює на великій висоті, будує висотні споруди і льотчик, який здійснює висотні польоти).

ВПРАВА 4. Охарактеризуйте дані слова з точки зору їх формальної і семантичної складності, поясніть, які із слів є похідними і чому.

Літати — льотчик, генерал — генеральша, пасти — пастух, вовк — вовчєня, школа — школяр, тигр — тигриця, співати — співак, чай — чайник, Москва — москвич.

ВПРАВА 5. Визначте формальну і семантичну структуру даних слів.

Що є критерієм у визначенні мотивуючого слова?

Красивий — красота, білий — білизна, знати — знання, тихий — тиша, малювати — малювання, веселий — веселість, рік — річний.

Татарин — татарка, хімія — хімік, воювати — війна, демонструвати — демонстратор.

ВПРАВА 6. Виберіть словотвірні пари. Розмежуйте випадки розходження формальної і смислової похідності і відношення множинної мотивації.

Зимний, привокзальний, антифашист, по-весняному, швидкий, зима, вокзальний, фашистський, весна, вокзал, надшвидкісний, антифашистський, весняний, нашвидко.

При виконанні вправ студентам необхідно звернути увагу на аналіз словотвірних ланцюгів. Важливо установити характер смислових відношень між її членами, випадки черезступеневих утворень, граничність складових членів ланцюгів. Необхідно пам’ятати, що словотвірні ланцюги побудовані на синтагматичних відношеннях.

ВПРАВА 7. Визначте, чи завжди в словотвірному ланцюгу зростання структурної

складності похідних відповідає також зростанню смислової складності:

Учити — учительський — по-учительському;
фронт — фронтний — фронтовик — фронтовичка;
старий — старіти — застаріти — застарілий — застаріло;
Дон — Донець — донецький.

ВПРАВА 8. Визначити лінійні і кінцеві ланцюги:

Холод — холодний — холодити — холодильний — холодильник;
пара — парити — розпарити — розпаритися;
партія — партійний — партійність;
сад — садовий — садівник.

ВПРАВА 9. В наведених прикладах визначте повні і неповні ланцюги. Аргументуйте свою відповідь, використовуючи ознаку “послідовне приєднання афіксів і через ступеневе”:

Сад — садовий — садівник;
вода — водний — водник;
вода — водяний — водянка;
дати — давати — здавати — поздавати;
купе — купейний;
дисципліна — дисциплінований;
автомобіль — автомобілізація;
мода — модистка;

машинка (та, що друкувати) — машиністка.

ВПРАВА 10. Вкажіть помилки, допущені при утворенні вказаних словотвірних ланцюгів.

Вити — підвивати — підвити — підвивання;
гніздо — гніздити — гніздитися — гніздовище;
турбота — турботливий — турботливо — турбуватися;
робити — робота — робітник;
бігати — бігти — добігатись.

Звернемо увагу студентів на полісемічність у словотвірних ланцюгах.

Термін “полісемія” все частіше зустрічається в працях зі словотворення. Якщо для лексиколога поняття “полісемія” означає лише властивість слів, які виявляються у їх відношенні до лексичної системи, то для дериватолога воно означає властивість слів, які виявляються в їх відношенні до словотвірної системи. В словотвірній системі виявлення полісемії можливе стосовно до словотвірних афіксів, стосовно до похідного і до відношення “твірне — похідне”.

Ми зупинимось на аналізі багатозначності “твірних — похідних” слів-іменників емотивного значення¹ у СЛ².

Смислові відношення слів, які є членами СЛ, характеризуються складними різноманітними зв'язками. Смислові зв'язки в СЛ залежать від семантики вихідного слова. Якщо вихідне слово однозначне, то його основне значення проходить через всі компоненти ланцюга. При цьому лексичне значення дериватів відрізняється від значення вихідного слова ланцюга своїм мотивованим характером, що і пояснює явище опосередкованої мотивації (сум — сумувати: відчувати почуття суму деякий час). Наприклад, іменники сум і гнів так реалізують свої значення:

СУМ —	СУМУВАТИ —	ЗАСУМУВАТИ
Невеселий, важкий настрій, Пройматися почуттям суму, Почати сумувати; спричинений горем, невдачею; журби; удаватися в тугу, зажуритися. <i>Засумувала Ганя</i> смуток, журба, нерадість, журитися. <i>Так йому обридло все за чоловіком, неначе він десь</i> скорбота, сумування. <i>в господі, в полі, як поїхав у далеку сторону</i> <i>Пилитиха сумувала, віддавши приборканому степовому</i> (Н.Левицький)		

¹ Термін “емотивні” означає найменування мікросистеми слів у зв'язку з ідентифікацією поняття “емоції” і “почуття” в психологічній літературі.

² СЛ — словотвірний ланцюг

³ Тут і далі виноска даються за Словником української мови: в 11 т., - К., 1970 - 1980.

Марусю заміж; з суму того пташу. Сумує та й сумує козак
занепадати стала (П.Куліш)
(М.Вовчок)

(Т.3, с.339)

(Т.IX, с.834)³

(Т.IX, с.841)

ГНІВ —

ГНІВИТИ —

ГНІВИТИСЯ

Почуття сильного обурення; Викликати гнів, роздратування, Виразити гнів, роздратуван-
стан нервового збудження, сердити. *Явдоха (з докором):* ня, сердитися. *Не гнівайтесь,*
роздратування, гнівання. *Енея Петрусю! Не гніви батька прошу, що я так довго не*
очі запалали, Уста од гніву (П.Мирний) *писає*

задріжжали

(М.Коцюбинський)

(І.Котляревський)

(Т.ІІ, с.94)

Багато іменників, досліджених нами, мають два і більше значень. Наприклад: *радість,*
смуток, горе, печаль по два значення, *жсах, стид* — 3 значення, *щастя* — 4 значення, *сором* —
5 значень і т.д.

Похідні слова часто бувають пов'язаними із декількома значеннями багатозначного
вихідного слова, яке в одних випадках реалізується в наступних компонентах ланцюга, а в
других випадках є нереалізованим. У СЛ *щастя* — *щасливий* — *пощастити* прикметник
щасливий зв'язаний з трьома значеннями свого твірного *щастя*.

ЛСВ¹ іменника *щастя*:

ЛСВ₁ — “Стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й
безмежної радості, яких зазнає хто небудь, фортуна, доля. “*Спочивають добрі люди, Що кого*
втомлю: Кого — щастя, кого — сльози, Всіх нічка покрила” (Т.Шевченко).

ЛСВ₁ — “Досягнення, успіх, удача”.

— А що, мамо, думаю ще іти у губернію, чи не буде там щастя (Кв.-Основ'яненко).

ЛСВ₃ — “Доля, талан”. “О Боже мій милий! Така твоя воля, Таке її щастя, Така її доля!

ЛСВ₄ “Успішно, благополучно”. “*Щасливо Вам на полюванні!*”

В семантичній структурі слова *щасливий* виділяється також чотири значення:

ЛСВ₁ — “Який має щастя, який зазнає щастя”. *Вона була тільки тоді щаслива, як*
одпрошувалась в гості до батька (Н.Левицький, т.ХІ, с.571).

ЛСВ₂ — “Який приносить, або приніс щастя, успіх, удачу”. *Щасливі дні, щасливі ночі,*
Коли при свічці лойовій, Хоч мерзли пальці, сліпли очі, ... Я так над книжкою сидів (І.Франко,
т.ХІ, с.572).

ЛСВ₃ — “Якому випадає щастя, успіх, удача, якому щастить”

— А! Який той Терешко щасливий! Йому все йдеться! Все йому йде в руку!
(Н.Левицький, т.ХІ, с.572).

ЛСВ₄ “Успішний, благополучний”.

— Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці (М.Коцюбинський, т.ХІ, с.572).

Похідний прикметник у своєму ЛСВ₁ мотивований іменником *щастя* в його ЛСВ₁
(відповідно ЛСВ₂, ЛСВ₃, ЛСВ₄ прикметника мотивовані ЛСВ₂, ЛСВ₃, ЛСВ₄ іменника).

Кінцевий елемент ланцюга *пощастити* (“успішно здійснити якийсь намір (про щось
очікуване, задумане)”) пов'язаний лише з одним значенням похідного прикметника —
четвертим. Інші значення не реалізуються в семантиці похідного дієслова, він є однозначним.

Аналогічні відношення в СЛ *віра* — *вірити* — *зневіритися* — *зневірюватисья*. На 1 ступені
дієслова *вірити*, утворене від двозначного іменника *віра*, подвоює її значення і має їх чотири:

1. Бути впевненим, переконаним у чому-небудь, йняти віри.

Нехай умру, та думка не умре! В таке безсмертя й я привикла вірить (Л.Українка).

2. Приймати щось за правду.

Приська не знала, чому вірити, кого слухати (П.Мирний).

3. Мати довір'я до когось.

Як собі, вірять йому товариші...(О.Гончар).

4. Бути релігійним, вірувати.

¹ ЛСВ — лексико-семантичний варіант

Адже й *гфур* вірять в *аллаха!* (М.Коцюбинський).

Але далі у ланцюзі розвивається тільки два значення:

1. Втратити віру у кого-, що-небудь. Розчаруватись у когось, чомусь.

Немає гіршого горя, ніж зневіратись у тих, кому ще вчора вірив (І.Кочерга).

2. Рідко. Не користуватись довір'ям у кого-небудь.

— Зневірився він мені, дочко. Коли б ти знала, як він мені зневірився (П.Мирний).

Приєднання префіксів з-, не- і постфікса -ся звужують значення мотивованого слова. У словотвірних ланцюгах спостерігається таке явище, коли в похідних словах розвиваються самостійні значення, тобто твірна основа має менший об'єм значень, ніж похідна. В похідній основі розвиваються нові значення, відсутні у твірній. Проілюструємо такий тип семантичних відношень:

СТРАХ —	СТРАШНИЙ —	СТРАШНО —
Стан сильної тривоги, 1. Який відчуває страх.		Прислівник до страшний .
неспокою, душевного 2. Який викликає почуття страху.		(Т.IX, с.754).
хвилювання перед загрозою		
небезпеки; боязнь.		

ПЕЧАЛЬ —	ПЕЧАЛЬНИЙ —	ПЕЧАЛЬНО —
Почуття суму і скорботи 1. Який відчуває почуття печалі.		Прислівник до печальний .
	2. Який викликає почуття печалі.	(Т.VI, с.346).

У прикметників *страшний*, *печальний* є два однакових лексичних значення. (1. Відчувати страх, печаль. 2. Викликати страх, печаль). Розвиток додаткового значення можна пояснити тим, що відчувати повний стан може тільки суб'єкт і це значення подано ЛСВ₁ слів *страшний*, *печальний*, а сема "викликаючий" з'являється в похідних як відображення екстралінгвістичного факту наявності об'єкта, який викликав появу повного стану, названого вихідним словом.

Проаналізуємо СЛ

СОВІСТЬ —	СОВІСНИЙ —	СОВІСНО
Усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством. Моральні принципи, погляди, сумління.	Який соромиться несправедливо, непорядно	діяти 1. Прислівник до совісний . 2. Соромно, ніяково когось. (Т.9, с.435).

У СЛ *совість* — *совісний* — *совісно* дериват *совісний* має значення тільки "який соромиться діяти несправедливо, непорядно", а значення "почуття сорому, яке відчуває хтось" розвивається на другому ступені словотворення прислівника. В цьому випадку ознака замикається на суб'єкті протягом всього словотвірного ланцюга.

Матеріал дослідження свідчить, що не всі значення багатозначного вихідного слова проходять через весь СЛ. Це підтверджує думку О.П.Єрмакової, що з ускладненням словотвірної структури слова скорочується кількість його лексичних значень, кінцеві ланки СЛ нерідко виявляються однозначними. Необхідно відмітити, що на 1 ступені СЛ вихідні слова можуть реалізувати всі свої значення. Наприклад, СЛ

ЖАХ —	ЖАХЛИВИЙ —	ЖАХЛИВО
1. Почуття, стан великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь.	1. Який викликає почуття жаху, страшний, страхітливий.	1. Прислівник до жахливий .
2. Те, що викликає почуття переляку, страху.	2. Який всього боїться, якого легко можна налякати, сполохати, боязливий, боязкий.	2. Дуже страшно. (Т.II, с.513).
3. Рідко. Те саме, що жахливо.	3. перен. Незвичайний, дуже великий, дуже сильний, страшний.	

Чим довший словотвірний ланцюг, тим менше значень вихідного слова зберігається у кінцевій ланці СЛ. Наприклад, у СЛ *тривога* — *тривожити* — *стривожити* — *стривожитися*.

ТРИВОГА. 1. Неспокій, збентеження, викликані якимсь побоюванням, страхом перед чимось, передчуттям неприємного, небезпечного. Одрозуму ж холодним крилом черкнула по серцю *тривога*. (Ю.Мушкетик).

2. Метушня, шарпанина, переполох.

Уранці гомін та *тривога* по двору (Вовчок).

3. Стан, що вимагає активних дій; загроза, небезпека.

Мітинг триває, але раптом — *тривога*!

ТРИВОЖИТИ. 1. Викликати, вселяти тривогу, побоювання, хвилювання.

Тривожать сні і помисли мої Твої (народе) тисячолітні страждання (І.Франко).

2. Порушувати спокій, спокійний або звичайний стан кого-, чого-небудь; завдавати клопоту, турбувати.

Схаменися брате! Тривожити сю мученицю! (Л.Українка).

3. Позбавляти спокою, примушувати нервувати; дратувати.

Він хотів звернути набік, щоб не тривожити дурно чужих собак (П.Куліш).

СТРИВОЖИТИ. 1. Викликати, вселити почуття неспокою, хвилювання.

Найбільш стривожило Стайку те, що Бронко стає говорити неправду (І.Вільде).

2. Порушити спокій, спокійний або звичайний стан кого-, чого-небудь.

Звістка про замах на редактора, наче грім, пролунала над Багвою, стривожила все село (Гжицький).

СТРИВОЖИТИСЯ. Відчути тривогу, неспокій; занепокоїтися, схвилюватися.

Явдоха дуже стривожилася, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині (М.Коцюбинський, т. VI, с. 767).

Аналіз семантичної структури СЛ свідчить про те, що слова всіх ланок СЛ зберігають різноманітні і виразні лексичні зв'язки з вихідним словом і наступними ланками. Значення похідних слів формується на базі лексичних значень вихідного слова СЛ. Окремі похідні можуть засвоювати значення вихідного слова ланцюга, реалізуючи на першій ступені словотворення всі лексичні значення вихідного слова, але з ускладненням структури СЛ не всі значення вихідного слова передаються наступним похідним. В кінцевому компоненті полінарних СЛ звичайно зберігається одне значення вихідного слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — ЛДУ. — 1958. — 78с.
2. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. К.: Наукова думка, 1973. — 186 с.
3. Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К. — 1983. С.5-17.

Любов ЛУЧКІНА_(ЗМІСТ 224)

УДОСКОНАЛЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНОТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Сучасний розвиток самостійної Української держави, зокрема її культури, надання українській мові статусу державної вимагає підвищення рівня мовленнєвого спілкування, що включає в себе культуру усного та писемного мовлення.

Особливо гостро відчувається актуальність мовленнєвих проблем в Україні як поліетнічному утворенні після тривалого процесу русифікації, внаслідок чого українська мова не тільки штучно виводилась із багатьох галузей суспільства, а й втрачала свою самобутність, красу і привабливість. Обмеженість у вжитку власне української лексики, зміна, її російськими відповідниками збіднювали мову, що негативно позначалась на якості усного і писемного мовлення. У суспільній сфері продовжує панувати російська мова також з низькою культурою та знедосконала українська мова (суржик), що є ознакою масової неосвіченості. Це